

A váratlan és a szükségszerű

Mindenki tudta, hogy valaminek történnie kell, de ilyen heves robbanásra senki sem számított.

A háborgó írók, diákok, újságírók kiszabadulása a a pártfegyelem alól előrevetítette a Magyarországot 1948 óta kalodába záró totalitáriánus rendszer fölbomlását, de az emberek nem véres, hanem békés átalakulásra számítottak. Úgy képzelték, hogy az — akárcsak Lengyelországban — a rend és a törvényesség keretei között zajlik majd le, felülről indítja el a Központi Bizottság, amely bölcsen és még idejében engedni fog a reformokat követelő értelmiségiek, írók, közgazdászok nyomásának. Az ellenzék nem zendülést akart; azt remélte, hogy a kommunista Nagy Imre visszacapja a hatalmat és alkalmazni fogja a szovjet párt XX. kongresszusán meghirdetett elveket. 1956 őszén a megújulásért küzdő írók, művészek, publicisták közül úgyszólván senki sem gondolt katasztrófára, erőszakos fölfordulásra, minden létező intézmény megingására, s még kevésbé fegyveres felkelésre a fokozatosan enyhülő szovjet uralommal szemben. Senki sem gondolt arra, hogy a kritika fegyvere — Marx szavát követve — a fegyverek kritikájává válik, hogy a tömegek színre lépnek, hogy a nép szót kér, és nem elégszik meg a statiszta szerepével.

Nemcsak a távoli múltban, hanem napjainkban is jónéhány forradalom zajlott le — gondoljunk csak Algériára, Kubára, San Domingóra — amelyeknek kitörte előtt érezni lehetett valaminek az elkerülhetetlen eljövételét, s amelyeknél a tömegek lázadását csoportok, pár-

tok, összeesküvések készítették elő. A magyar fölkelés nem tartozott ezek sorába. Nem előzte meg összeesküvés, nem szervezte forradalmi párt. Váratlan volt és előre láthatatlan, senki sem készítette elő, senki sem akarta, sem Keleten, sem Nyugaton. Éppúgy meglepte Eisenkowitz, mint Hruscsovot. Nem játszott benne szerepet sem a KGB, sem a CIA.

Ezt a következtetést vont le az Egyesült Nemzetek Magyarországgal foglalkozó különbizottsága is: «A tények tanulmányozása alapján a Bizottság meggyőződött a magyar fölkelés nemzeti és spontán jellegéről.»¹

Semmi jele sem volt annak, hogy a fővárosi és vidéki intellektuelek forrongásából az egész országon végigszáguldó vihar támad. Mintha minden nyugtalanság és izgalom a Kossuth-tér és az Egyetem-tér közötti néhányezer négyzetméterre korlátozódott volna. A kommunista párt két frakciója — a desztalinizáló és a sztalinista, a nemzeti és a moszkovita — küzdött a hataloméért. Az ország pedig ámulva és kételkedve figyelte a küzdelmet.

«A fölkelés cseppet sem volt elkerülhetetlen. Idejében kellett volna desztalinizálni — írta J.P. Sartre, találóan összegezve a tanulságokat. — Ha 1955-ben Nagy Imre kezében hagyták volna a hatalmat, vagy ha 1956 október elején visszahívták volna a kormányba, elkerülhették volna a felkelést.»² És a sor folytatható: *ha* Gerő Ernő október 23-án este nem mondott volna provokáló beszédet, *ha* a Központi Bizottságot idejében összehívták volna..., *ha* rettegésükben nem a szovjet csapatokat hívják be, hanem a tüntetőket igyekeznek lecsillapítani, etc., etc. Soha felkelést ilyen ostobán nem provokáltak ki, még az 1830-as forradalmat sem. A desztalinizálás elkerülhetetlen volt, a fölkelés nem volt az.

De akár az volt, akár nem, végül is kitört. Hirtelen új valóság született, s egymást követték a váratlan, ellentmondó, szokatlan helyzetek. Mint aki nyomasztó álomból ébred, a magyar ifjúság felkelt a zsarnokság ellen, nem

¹ Lásd fentebb az ENSz jelentés összefoglaló fejezetét.

² Temps Moderne, 1956. novemberi különszám (1957 jan.)

törődve azzal, hogy a zsarnok már három éve halott és hogy utódai jobbindulatúak. Aztán szembeszálltak néhány orosz tankegységgel, amelyek ilyenfajta harcra nem voltak fölkészülve, inkább azért jöttek, hogy megfélemlítsenek, mintsem azért, hogy lőjjenek, s azt hitték, hogy legyőzték a világ egyik leghatalmasabb hadseregét. Megfeledkeztek arról, hogy földrajzilag Magyarország a szovjet birodalom mozgásterében maradt. A világközvélemény rokonszenvtüntetéseinek láttán védettnek hitték magukat, s úgy viselkedtek, mintha tényleg fölszabadultak volna. Már nem elégedtek meg sem félnék, sem radikális reformokkal, hanem a nemzet teljes függetlenségét kiáltották ki. Kártyavárként omlott össze a szilárdnak hitt politikai rendszer, s ők új demokratikus intézményeket kezdtek teremteni, mintha az idők kezdetén állnának.

Már láttunk tüntetőket, akik megütköztek a rendőrség erőivel, s láttunk tüntetéseket fölkeléssé válni. Láttunk kormányokat, amelyek elvesztették hidegvérüket és saját bukásukat idézték elő. Láttunk munkásokat, akik a proletárdiktatúrával szálltak szembe: Kronstadtban 1921-ben, Berlinben 1953-ban, Poznanban 1956-ban. De még nem láttunk felkelést, amely ily gyorsan terjedt volna tovább a fővárosból a vidékre, hogy ott még merészebbé váljék és esztelen végletekig jusson, még nem láttunk a szovjet világban nemzeti és demokratikus forradalmat — méghozzá ily kedvezőtlen nemzetközi helyzetben.

A magyar forradalom — ez a *fantasztikus történet* — mint Edgar Morin mondotta³ — különleges jellege miatt érdemli meg a jelenkori történet kutatóinak figyelmét. A sémáinkkal egybevágó, « szabályosnak » nevezhető forradalmaknál is jobban leplezte le a szinte teljes szakadást a fent és a lent, az állam és a társadalom, az intézmények és a spontaneitás, a hivatalos és a valóságos Magyarország között. Az igazság e különleges órájában kiderült a párt, a kormány, a parlament, a hadsereg, a rendőrség, a központi és helyi igazgatás, a szakszervezet

³ Lásd Morin cikkét «A magyar forradalom tanulságai»-ról a brüsszeli Nagy Imre Intézet által kiadott *Szemle* 1959 évi 2. számában.

és valamennyi tömegszervezet tehetetlensége. A cenzoroktól fölszabadult « társadalmi tudatalatti » nyilatkozott meg, szavakban és tettekben, amelyek nem politikai megfontolásokból származtak, hanem kollektív hallucinációból. És ez a hallucináció ragályossá vált. Kültelki utcagyerekek robbantották ki a küzdelmet, s komoly felnőttek folytatták tovább. Négy nap sem telt el, s a nép szabadnak hitte magát. A felszabadultság mámorában a függetlenség mítoszát alkotta meg, s nem nyugodott addig, amíg ez a mítosz meg nem testesült Nagy Imre tragikus személyiségében. Ez a józan és mérsékelt férfi, nem fékezhetvén meg az áradatot, inkább átadta magát annak, mintsem hogy elszakadjon népétől.

A legyőzötteknek soha sincs igazuk — mondta egyszer Lukács György, aki — a desztalinizálás híveként — szintén a felkelők oldalára állt. Semmi sem kevésbé igaz ennél a mondásnál. A legyőzöttek szemében a forradalom nem volt hiábavaló, mert lehetővé tette, hogy a nép fennszóval mondja ki azt, ami a szívében fekszik, hogy kinyilvánítsa százados vágyát: a függetlenséget, a demokráciát, a semlegességet. Az 1956 októberi gondolatok és intézmények fantasztikus virágzása óta senki sem áltathatja magát afelől, hogy mit akarnának a magyarok, ha a népek önrendelkezésének elve a Duna partján is érvényesülne. A győzteseknek is tudomásul kellett venniök a legyőzöttek elszántságát és bátorságát: ezért adhatta Molnár Miklós, a forradalom egyik legkiválóbb történésze, könyvének ezt a címet: « Egy vereség diadala ». Egyes pillanatokban a forradalom túllépett az ideológiákon, hogy a fenséges szférájába emelkedjék. Hagyományaira emlékezve, 1848, 1918, 1945 ismételt és elbukott kísérleteire, hogy szabaddá és függetlenné váljon, a szenvedély mámorában és a testvériség egyetértésében, a magyar nemzet azonosult önmagával, igazi mivoltára tált, s erről nem feledkezik el soha.

A realizmus szemszögéből azt lehetne mondani, hogy nem bölcs dolog, ha egy nép olyan álmokat kerget, amelyek az adott erőviszonyok között megvalósíthatatlanok. De a ma örületéből még lehet a holnap bölcsessé-

ge. Milovan Gyilaszt talán túlzott, amikor azt írta, hogy a magyar forradalom «nem kevésbé jelentős, mint a francia és az orosz forradalom volt»⁴ Az orosz beavatkozás lehetetlenné tette, hogy a forradalom végigjárja a maga útját. De abban a kevés időben, amely rendelkezésre állt, megdöbbentő alkotóerőről — vagy hogy a francia-görög Castoriadis szavaival éljünk: «társadalmi képzelőerőről» — tett tanúságot.

A szovjet blokk általános fejlődésének perspektívájából nézve a magyar forradalom a totalitárius kommunizmus felbomlásának volt a kezdete.

Miért lett az 1956-os magyar «olvadás»-ból forradalom? A kérdés annál inkább felmerül, mert ugyanebben az időszakban a lengyelek puskalövés nélkül két maradandó és ígéretes vívmányt csikartak ki a monolitikus hatalomtól: a mezőgazdasági magántulajdon megőrzését és az egyház viszonylagos, de tényleges szabadságát, amely azután modellül szolgált a független társadalmi intézmények és a kommunista hatalom együttélésére. A választ kétségtelenül nagyrészt Gomulka személye adja meg, akiről Michnik teljes joggal mondja⁵, hogy kommunista vezető létére egy időben az egész nemzet vezetője is volt. Lengyelországban a sztálinista apparátus Gomulka védőszárnyai alá húzódott; Magyarországon elutasította Nagy Imrét és csak a szovjet tankokban remélt menedéket.

1956-ban a magyar kommunista párt megosztott vezetősége tökéletesen képtelennek bizonyult arra, hogy a desztalinizálódási folyamatot irányítsa vagy ellenőrizze. Az elsietett szovjet beavatkozás hatására a közélet demokratizálását sürgető nemzeti, szovjetellenes és kommunistaellenes törekvések robbanásszerűen jelentkeztek. A magyar forradalom volt az első radikális kísérlet az ipari szocializmus, a munkás-önigazgatás, a mezőgazda-

⁴ Lásd «Az új osztály» francia nyelvű kiadásának (Plon, 1957) függelékében közölt tanulmányt a magyar forradalomról. Gyilaszt ezért az írásáért zárták először börtönbe.

⁵ Lásd Magyar Füzetek, 8. szám, 14. o.

sági és szellemi szabadság, a parlamenti demokrácia és az imperializmus-ellenes nacionalizmus összeegyeztetésére.

Célkitűzéseiben az 1956-os lengyel mozgalom is csaknem ugyanolyan radikális volt. Azt is tudjuk, hogy a magyar fölkelés kirobbanása előtt néhány nappal a Szovjetunió Lengyelországban is fegyveresen akart beavatkozni, annak ellenére, hogy a pártapparátus Gomulka köré tömörült, és hogy Gomulka hűséget tett a Szovjetunióval való szövetség mellett. Hogy erre mégsem került sor, annak fő oka a lengyel párt, állam és hadsereg vezetésének szilárd patrióta magatartása volt. A Szovjetunióknak meg kellett értenie, hogy nemcsak az ifjúság és a munkásság, hanem a hadsereg és a rendőrség nagyrésze is ellenük harcolna. Magyarországon erről nem lehetett szó, Nagy Imre és néhány kommunista követője kivételt képezett. A munkástanácsok még nem voltak elég szervezettek hosszan tartó ellenállásra. A Nyugat hallgatással fogadta Nagy Imre és a magyar írók segélykiáltásait, érvényben lévőknek tekintette a jaltai egyezményeket és nem támogatta Kelet-Európa népeinek függetlenségi küzdelmeit.⁶ A magyarországi beavatkozás nyomán támadt féle-

⁶ Charles Bohlen, aki abban az időben az Egyesült Államok moszkvai nagykövete volt, *Emlékirataiban* elmondja, hogy 1956 október 29-én John Foster Dulles sürgős üzenetét kellett átadnia a szovjet vezetőknek, Hruscsovnak, Bulganyinnak és Zsukov marsallnak. Az üzenet nem figyelmeztetés volt, amely az oroszokat óva intette volna a katonai beavatkozástól. Éppen ellenkezőleg, Dulles azt tudatta a szovjet vezetőkkel, hogy az Egyesült Államok Magyarországot és a Szovjetunió egyetlen más csatlósállamát sem tekinti esetleges katonai szövetségesének. Vagyis: Magyarország a maguk ügye, nem a miénk. Hruscsov megnyugodott, de ez a gesztus nem akadályozta meg a szovjet propagandát abban, hogy a felkelőknél talált amerikai fegyverekről beszéljen.

lem lehetővé tette Gomulkának, hogy *normalizálja* a lengyel helyzetet és visszaszorítsa a demokratikus ellenzék ellenállását.

Moszkva és a nemzetközi kommunista mozgalom ideológusai azt a tanulságot vonták le a budapesti leckéből, hogy szigorúbbra kell fogni a pártfegyelmet, valamint az intellektuális élet ellenőrzését. Mégsem sikerült megelőzniök a prágai tavaszt, amely kezdetben úgy jelentkezett, mint a Kreml beleegyezésével végrehajtott gazdasági reform és kései desztalinizáció. A kezdeményezés eleinte a — Magyarországinál sokkal erősebb — csehszlovák kommunista párt felvilágosultabb elemeinek a kezében volt. A csehek mindent megtettek annak érdekében, hogy kikerüljék a zátonyokat, amelyeken a magyarok hajótörést szenvedtek: nem voltak utcai tüntetések, nem hangzottak el szovjetellenes jelszavak, és újra meg újra kifejezték feltétlen hűségüket a Szovjetunióhoz és a varsói szerződéshez. Nem fogták fel, hogy minden óvatosságuk és elővigyázatuk ellenére az időközben sokkal konzervatívabbá vált Kreml nem fogadhatta el Dubček elképzeléseit a cenzúra nélküli, elnyomatástól mentes, csaknem pluralista szocializmusba való átfejlődésről, nem békélhetett meg egy olyan kommunista pártvezetéssel, amely szociáldemokratává kezdett átalakulni, nem nyugodhatott bele egy olyan Csehszlovákiába, amely közelebb állt volna Masaryk elveihez, mint Marxéihoz. Csehszlovákia katonai megszállása halálos csapást mért a kelet-közép-európai revizionizmusra (melynek gondolatait és illúzióit később a nyugati eurokommunizmusban láthattuk viszont).

Az 1968-as cseh tapasztalat még súlyosabb formában ismételte meg a magyar forradalom leckéjét. A *Brezsnyev doktrínát*, vagyis a Szovjetuniónak azt az előjogát, hogy katonailag lépjen fel bármely neki nem tetsző kísérlet ellen, ez alkalommal olyan pártvezetőség és kommunista kormány ellen alkalmazták, amely demokratikus és nem-

zeti alapon azonosult a társadalommal és amelynek eszébe sem jutott kilépni a varsói szerződésből. Más szóval kiderült, hogy a Kreml számára nemcsak az képez *casus belli*-t, ha valamelyik őt szolgáló párt megbukik, hanem az is, ha egy ilyen párt demokratizálódik.

Nincs hát remény Kelet-Közép-Európa országai számára? 1970, 1976 és 1980-81 lengyel eseményei azt mutatják, hogy a politikai, gazdasági, demográfiai, kulturális fejlődés minden kedvezőtlen körülmény ellenére új társadalmi mozgásokat hoz létre. Ezeknek célja: megváltoztatni a társadalom és a pártállam közti kapcsolatot, módosítani a hatalmi viszonyokat a több demokrácia és a nemzeti függetlenség irányában.

A lengyel fejlődés sokban hasonlít az 1956. évi magyar és az 1968. évi csehszlovák fejleményekre, de vannak eltérő vonásai is. Vegyük előbb a hasonlóságokat. A magyar munkások elsőnek és megsemmisítő módon cáfolták meg azt a mítoszt, amely szerint a kommunista párt a munkásosztály pártja lenne és ezzel lerombolták a diktatúra legitimitását. Az írók, a diákok, az újságírók és más értelmiségiek először Magyarországon szabadították fel magukat a párt és az állam ellenőrzése alól. A Petőfi-kör hasonló szerepet játszott, mint a KOR Lengyelországban. A magyar és a csehszlovák fejlődés is eljutott odáig, hogy a társadalom az államtól függetlenül létrehozza saját autonóm szervezeteit — aminek elméletét a KOR intellektüeljei dolgozták ki 1976 után és amit gyakorlatban spontán módon valósítottak meg a Szolidaritás munkásai 1980-81-ben. A lengyel fejlődés sajátosságai: annak az új *társadalmi szerződésnek* mérete és tartóssága, amely magába foglalja a Szolidaritás tagjainak részéről a változhatatlan adottságoknak, tehát a diszkreditált kommunista hatalomnak és a szovjet hegemoniának (szándékosan vagy akaratlanul irónikus) elfogadását; a szakszervezeti mozgalom kiterjedése a diákokra, a parasztokra, etc.; az Egyháznak és a tanácsadóknak a szerepe a Szolidaritás szervezetében és politikájában; a munkásosztály « történelmi hivatásának » a marxisták által soha el nem képzelt betöltése.

Vajon a Szovjetunió el fogja-e tűrni ezt az új evolúció-revolúciót, amely békés, mérsékelt, józan volta ellenére mélyebben és alapvetőbben alakítja át a társadalmi viszonyokat, mint mindaz, ami eddig birodalmában lezajlott? Bármilyen legyen is ennek az új kísérletnek a kimenetele, annyit máris bebizonyított, hogy semmiféle ellenomás sem ölheti meg az ellenállást a bürokratikus szocializmussal szemben.

(Részletek a szerző 1981 őszén Bruxelles-ben megjelenő, a magyar forradalom történetét összefoglaló francia nyelvű új könyvéből. A szerző válogatása.)